

ПРО ОДИН ЗАБУТИЙ ТЕРМІН, АБО БАГУВРІГИ У ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРІ СЛАВІЇ

© Архангельська А., 2004

Статтю присвячено витокам композитної номінації у слов'янських мовах, основу якої у давнину склали багувріги – специфічні складні слова, що їх у європейських граматиках називають атрибутивними, посесивними чи присвійними. Через аналіз ономазіологічної структури багувріг простежується роль людського чинника у процесі номінації, семантична еволюція таких композитних номінантів та їх спеціалізація як термінологічних найменувань різних наукових сфер у слов'янських мовах.

The article is devoted to the sources of compound terminological nomination in Slav languages, the background of which in ancient times made *bahy bpûhy* – special compound words called attributive, possessive in European languages. Through the analysis of onomasiological structure the role of a human factor in nomination, semantic evolution of the compound nominations and their peculiarities as terminological nomination in different spheres in Slav languages could be followed.

Українська термінознавча наука має давні та плідні традиції, що формувалися у слов'янському та європейському контексті. Важко переоцінити творчий доробок на ниві термінотворення, стандартизації, унормування та розбудови української наукової мови Г. Кониського, І. Франка, І. Верхратського, М. Грушевського, І. Огієнка, В. Сімовича, Г. Холодного, І. Ковалика, М.А.Жовтобрюха, Л.С. Паламарчука, Т.І. Панько та ін.

Основні напрямки термінологічної роботи в Україні, разом із низкою інших питань, передбачають узгодженість національної та міжнародної термінології, вироблення методологічних засад уніфікації терміносистем та їх збагачення за рахунок власних мовних одиниць. Щоб розв'язати ці проблеми, необхідно заглибитися в історію становлення й розбудови загальнонародної, літературної та наукової мови, знайти та осмислити витoki конкретних природно сформованих терміносистем, визначити загальні універсальні й унікальні напрямки й тенденції термінотворення. Свого часу Т.І. Панько слушно зауважувала: "Наукова термінологія – вище породження людської думки – національна за своїми витокami, міжнародна за поширенням серед інших народів через їхні мови. Саме в термінології закодовані історія й культура народу. Основу кожної терміносистеми /звичайно, природно сформованої/ становлять власне національні слова, що ввійшли в науковий обіг шляхом їх дефінування. Вони "грають" тільки в системі рідної мови, добуваючи з її надр потенційні значення, зумовлені відповідним контекстом та історичною традицією" [6, с. 14] У кожного народу вона "йшла й іде іншими шляхами, вона зв'язана з культурними впливами чужих мов /російська, наприклад, з німецькою та церковнослов'янською, чеська з німецькою, українська потрохи з польською та російською і т.д./ та зі структурними законами кожної мови [8, с. 7].

Проблеми національного та інтернаціонального у терміносистемі української мови присвячено упродовж останніх десятиліть цілу низку публікацій [4; 5; 3; 6; 1]. Запозичення розглядаються науковцями як об'єктивний фактор, але із застереженням, адже співвідношення між національними та інтернаціональними елементами у термінологічних системах має встановлюватися у доцільних пропорціях тільки за умови, якщо розв'язане питання національного з огляду на орієнтацію на загальнонародну мову в лексичі, в побудові стандартних висловів, у синтаксичній структурі, у відмові від штучного словотворення, невмотивованого калькування, передусім подвійного. Разом з тим питання про національне, його витoki, термінотворчі потенції, унікальність, раціональність та оптимальність національних механізмів термінотворення продовжують хвилювати вчених. Не цураймося свого, – часто доводиться чути знайомі до болю слова. На жаль, часто-густо вони звучать як порожнє декларування, адже у різного роду підручниках та посібниках знайдемо немало відомостей про походження наукових термінів, запозичених з грецької, латинської, арабської, французької, англійської та деяких інших мов, а от про виникнення термінів українського чи слов'янського походження нема майже нічого, хоч добре відомі факти дозволяють заповнити цю прогалину. Г. Бевз з цього приводу радить звернутися до санскриту – літературної мови давніх народів Індії. Відомо, що приблизно чотири тисячоліття тому багато племен, що жили раніше на теренах теперішньої України, переселилися до Індії. З тих, які залишилися на батьківських землях, згодом утворилися слов'янські й балтійські племена. А ті, що переселилися до Індії, утворили інші племена, давньоіндійську культуру й літературну мову – санскрит [1, с. 8–9] Впливи ж санскриту на європейські мови чомусь залишаються поза увагою дослідників.

Втім, повернімося до дивослова *багувріги*. Що це за чудернацький витвір? – задумается пересічний /і не тільки!/ українець. Чимось нагадає філологів “глокую куздрю”, колишньому школяреві “абабугаламагу”, більшості ж не нагадає нічого. Годі й закидати нашим співвітчизникам у блаженному невіданні, адже слово це не залишило сьогодні жодних слідів в українських енциклопедичних та лексикографічних джерелах. А шкода, бо називало всім відоме мовне явище, котре стало прабатьком і праматір’ю незчисленної кількості термінологічних найменувань у багатьох європейських, у тому числі й слов’янських, мовах. Говорячи сучасною науковою мовою, практично загублене у п’яті тисячоліть слово *багувріги* мало б означати надзвичайно продуктивний і у наш час різновид термінологічної номінації – так звану композитну номінацію.

Отже, *багувріги* – термін, запозичений із санскритських граматик. У європейських класифікаціях такі складні слова називаються ще атрибутивними, посесивними чи присвійними. Цей дуже давній за походженням різновид складних слів набув надзвичайного поширення у слов’янських системах загальнонародних, літературних мов та їх термінологічних підсистемах. Опис цього мовного факту знаходимо у творчій спадщині О.О. Потебні. На підставі глибокого порівняльного аналізу фактів різних мов вчений дійшов висновку, що ще у прадавні часи до відокремлення індоєвропейських мов обов’язковою умовою можливості злиття сполучення слів у складне слово була препозитивність компонента, що виконував роль означення чи додатка [7, с. 157]. Сьогодні ми у термінах ономазіологічної структури, запропонованої М. Докулілом, назвемо цей компонент ономазіологічним базисом складного композитного найменування.

Імена на зразок *златорог*, названі індійськими граматиками *bahy bṛûhy* /той, що має багато рису/ за словом, випадково обраним за зразок, означають “той, що має те /або споряджений тим чи такий, що існує спільно з тим/”, що позначено єдністю складного слова. Тому їх називають складними присвійними, *composita possessiva*, розуміючи під “присвійністю” дещо інше, ніж присвійність займенників *мой* і ін. та прости прикметників *Іванъ, Ивановъ, Ивановский, божий!*. За О.О. Потебнею, в *bahy bṛûhy* названо те, що належить іншому, а це інше не названо, але мається на увазі. Чи буде це інше назване, чи ні /”тур”/, відношенні до нього *bahy bṛûhy золоторог* буде відношенням означальним /тобто тур, котрий має золоті роги/ [7, с. 157]. Значення цілого, тобто композита багуврігового типу, тут отже залежатиме від певного слова поза синтагмою-словосполученням, на базі якого утворилося складне найменування.

Більшість дослідників композитної номінації схиляються до думки про їх синтаксичну синтагматичну природу /О.О. Селіванова, Н.Ф. Клименко, О.С. Кубрякова, І.С. Улуханов, Ф. Травнічек /František Trávníček/, І. Боздехова /Ivana Bozděchová/. Однак синтагма-етимон композитного найменування може мати різну структуру. Ф. Травнічек вважав прикметники-багувріги зовнішніми складними словами, на відміну від усіх інших, внутрішніх. При цьому зовнішніми складними словами вчений вважав такі, що визначаються певним словом поза межами цих словосполучень [10, с. 425]: *людина, що має золоте волосся* → *золотоволосий*; *рослина, що має дрібне листя* → *дрібнолиста*.

У давнину слов’янські багувріги являли собою складні іменники, котрі могли вживатися у функції атрибута і, відповідно, узгоджуватися з означуваним іменем /сліди такого вживання складного імені знаходимо у народному виразі *сорока-білобока*, де друга частина не осмислюється як прикметник/. Власне, вживання багувріг у функції означення і можливість узгоджуватися з означуваним іменником і спричинилася до переходу багатьох багувріг у розряд прикметників /із *золоторогъ, золоторога, золоторого* → *золоторогий, золоторога, золотороге!*. Втім не всі без винятку багувріги перетворилися на прикметники, деякі з них отримали суфікси іменників та відійшли до цієї частини мови. О.О. Потебня наводить численні приклади багувріг-іменників, що збереглися у слов’янських мовах: *инорог, белозор, белоус, острохвост, сороконожка, стонога*, укр. *чорногуз, довгомуд* /старовинна назва тхора/, пол. *białogłowa* /жінка/, а також прізвища багуврігового типу *Рябоконь, Куцоконь, Сивочуб*.

Відомо, що значна кількість термінологічних номінантів у слов’янських мовах утворилися внаслідок процесу термінологізації загальнонавжених слів. Антропоцентризм у процесі вербалізації явищ навколишнього світу виявився у тому, що людина передусім використовувала складні найменування як компактні та надзвичайно семантично ємні лексичні одиниці на позначення ідентифікуючих* властивостей самої людини за якоюсь рисою, характерною для неї ознакою. Ця визначальна риса ставала ознакою всієї субстанції /з огляду на ономазіологічну структуру ад’єктива-композита це був означуваний компонент складної ономазіологічної ознаки/, риса яскрава, очевидна, скажімо, величина /почасти незвично велика чи, навпаки, надто мала/, форма, колір, особливості тілобудови та її аномалії. Ця риса-ознака потому вже конкретно детермінувалася першим компонентом композитного найменування /ономазіологічним базисом/, котрий виступав у ролі означуваного складної ономазіологічної ознаки. У ролі детермінанти виступали зовнішні, оптичні, ті, що сприймалися органами відчуттів людини, риси та ознаки. Переважно у ролі детермінанти виступало примарне, непохідне найменування /якісний прикметник/ або числівник, що виражали кількість рис означуваної субстанції–номіната: укр. *однорукий*, рос. *однорукий*, чес. *jednoruký*; укр. *босоногий*, рос. *босоногий*, чес. *bosonohý*; укр. *чорноокий*, рос. *черноокий*, чес. *černooký*; укр. *чорнобровий*, рос. *чернобровый*, чес. *černobrový*.

Пізніше асоціативність людського мислення у процесі пізнання світу спричинилася до переносних значень багувріг на позначення не лише зовнішніх, але й внутрішніх рис людини. Тут спостерігаємо

* ідентифікаційних, ідентифікувальних – ред.

надзвичайно цікаве для філолога явище, коли один той самий образ у етнолінгвістичній свідомості носія мов призводить до різних семантичних результатів: укр. *босоногий*, рос. *босоногий* “бідний, немаєтний”, чес. *bosonohý* “обережний”; укр. *твердоголовий*, рос. *твердоглавый* “тупий, неосвічений”, чес. *tvrdohlavý* “впертий, неумовний”; водночас і рос. *дубинноголовый*, і чес. *dubohlavý* є прикметниками на позначення впертої та невмовної людини. Знаходимо відмінності й у схемах та механізмах номінації: у чеській мові значно більше власне композитів на позначення характеристики людини на основі перенесення найменування, в той час як в українській чи російській мовах семантичний еквівалент зберігає структуру деривата або ж етимона-словосполучення: чес. *těkkohubý* “балакучий”, укр. *язикатий*, рос. *язык без костей*; *ostrohubý* “гангливий”, укр. *злий язик*, рос. *злой язык*; *sladkohubý* // *sladkoustý* “улесливий”, укр. *солодкоголосий*, *těžkoruký* “той, що незграбно, нерозбірливо пише”, укр. *як курка лапою*, рос. *как курица лапой*.

Ймовірно, що пізніше ця модель називання була перенесена на об'єкти тваринного світу, однак тут у ролі ономасіологічної ознаки виступали вже назви частин тіла тварин – дзьоб, грива, хвіст, роги, ноги і т. ін. – укр. *гостродзьобий*, рос. *остроклювый*, чес. *ostrozobý*; укр. *білокрилий*, рос. *белокрылый*, чес. *bělokřídlý*; укр. *чорногривий*, рос. *черногривый*, чес. *černohřívý*; укр. *білохвостий*, рос. *белохвостый*, чес. *běloocasý*; укр. *двогорбий*, рос. *двугорбый*, чес. *dvouhrbý*. Більшість із назв подібного типу закріпилася пізніше у функції спеціальних зоологічних термінів.

Аналогічні тенденції називання простежуються й у термінах-фітонімах, де у ролі ономасіологічної ознаки виступають назви частин рослини – цвіт, стебло, насіння, плід, листя, колос і т. ін. Ономасіологічний базис складають переважно прикметники та числівники на позначення кольору, форми, величини, кількості певних, названих ономасіологічною ознакою, частин. Крім примарних, непохідних прикметникових основ у цій функції почали виступати віддієслівні та відприслівникові прикметники, що звичайно конкретизують особливості розвитку рослини, її будови, розміщення частин рослини: укр. *білоцвітний*, рос. *белоцветый*, чес. *bělokvětý*; укр. *дрібноплодий*, рос. *мелкоплодный*, чес. *drobnoplodý*; укр. *голонасінні*, рос. *голосоменные*, чес. *nahosemenný*; укр. *дводомний*, рос. *двудомный*, чес. *dvoudomný*; укр. *двозерний*, рос. *двузерный*, чес. *dvouzrný*; укр. *великолистий*, рос. *крупнолистый*, чес. *velkolistý*.

У деяких випадках у фітонімічних та зоонімічних термінах зустрічаємо у ролі ономасіологічного базису ознаку асоціативного типу: укр. *верболистий*, рос. *верболистый*, чес. *vrbolistý*; укр. *саблезубий*, рос. *саблезубый*, чес. *šavlozubý*; укр. *качконосий*, рос. *утконосый*, чес. *ptakopyský*.

Пізнаючи та вербалізуючи навколишній світ, людина почала переносити цей зручний спосіб найменування, що має у основі внутрішньої форми якусь виразну, очевидну рису позначуваного, на предмети неживої природи, на речі рукотворні, формуючи тим самим підвалини інших терміносистем. Це були назви об'єктів, будівель, приміщень /укр. *двокімнатний*, рос. *двухкомнатный*, чес. *dvouprokojový*; укр. *п'ятинефний*, чес. *pětিলod'ný*/; назви особливостей транспортних засобів /укр. *двоциліндровий*, рос. *двухцилиндровый*, чес. *dvouvalcový*/; назви особливостей доріг, комунікацій /укр. *одноколійний*, рос. *одноколейный*, чес. *jednokolejný*/; особливостей пристроїв, механізмів, інструментів /у тому числі й музичних/, збрї /укр. *двоствольний*, рос. *двухствольный*, чес. *dvouhlaňový*/; особливостей застосування матеріалів, речовин, що з них складаються предмети /укр. *довговолоконистий*, рос. *длинноволокнистый*, чес. *dlohovlnakný*/; Сюди ж включалися і назви сполук, сумішей, названих за іменем певної речовини /укр. *хромонікелевий*, рос. *хромоникелевый*, чес. *chromoniklový*; укр. *сірководневий*, рос. *сероводородный*, чес. *sirovodnikový*/.

Наступним етапом входження багуврїг у термінологічний простір слов'янських мов було найменування предметів за рисою абстрактного характеру на відміну від названих вище найменувань, де у ролі ономасіологічного базису виступали конкретні назви предметів та явищ. Ця риса, що склала основу ономасіологічного поступу у процесі композитної номінації, не є очевидною, принаймні візуально, вона є абстрактною, для субстанції ідентифікуючою, хоча й загальною, пов'язаною з предметом як представником певного класу. Принагідно зауважимо, що композитна номінація у цьому випадку почасти ускладнюється деривацією та конверсією.

Багуврїгові номінанти цього типу у ролі внутрішньої форми містять інформацію про фізичні властивості або частини матеріальних об'єктів, механізмів та пристроїв, про дії та особливості технологічних процесів, з цими предметами пов'язаних. Словотвірною основою ономасіологічної ознаки тут виступають як загальні абстрактні назви, так і спеціальні, метричні найменування; у базисі чітко простежується кількісна семантика розміру, величини, об'єму, ваги, міри чи міри вияву ознаки – це зазвичай назва предмета, кількісно вимірюваного, обчислюваного. Такі композити-багуврїги іменують властивості, що базуються на загальному кількісному значенні /укр. *двоступеневий*, рос. *двухступенчатый*, чес. *dvoustupňový*/; на математичних чи геометричних поняттях, величинах, просторових або фізичних властивостях /укр. *довгохвильовий*, рос. *длинноволновый*, чес. *dlohovlnný*; укр. *гострокутний*, рос. *остроугольный*, чес. *ostroúhľý*/; властивості, що пов'язуються із назвами метричних одиниць /укр. *двогектаровий*, рос. *двухгектаровый*, чес. *dvouhektarový*; укр. *вісьмикілограмовий*, рос. *восьмикилограммовый*, чес. *ostmikilogramový*/; із темпоральними поняттями й величинами /укр. *короткочасний*, рос. *кратковременный*, чес. *krátkodobý*; укр. *багаторічний*, рос. *многолетний*, чес. *mnohaletý*/; із поняттями із сфери духовної культури, мовознавства, літератури, музики, мистецтва /укр. *трискладовий*, рос. *трехсложный*, чес. *trojslabičný*/.

Безперечно, при наведенні прикладів-компаративних термінологічних номінацій у порівнюваних мовах ми свідомо добирали факти, котрі б ілюстрували загальну симетричність, слов'янську єдність та високу частотність композитів багатурного типу в розбудові практично всіх слов'янських терміносистем. Зазначимо лише принагідно, що у кожного із слов'янських народів номінаційний процес ішов своїми, національними шляхами, а тому природно, що порівняльний аналіз такого давнього й надзвичайно цікавого явища, як багатурі, висвітлить беззаперечну специфіку конкретних механізмів та продуктивності композитної номінації у різних наукових сферах, зумовлену наявністю лінгвокультурного фактора у номінаційному процесі слов'янських мов. Це, власне, ми й не ставили собі за мету. Нам видалося цікавим та корисним звернутися до одного з найдавніших типів складної номінації, простежити впливи людського чинника у процесі творення спеціальних складних термінів різних наук, сфокусувати "слов'янський погляд на світ" на тлі термінологічної композитної номінації та усвідомити те, що нас об'єднує у слов'янському "баченні" навколишнього світу.

1. Бевз Г. Про походження деяких наукових термінів // Українська мова і література. – грудень 2002. – № 48. – С. 8–9. 2. Кияк Т.К. До питання про "своє" та "чуже" в українських термінах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 22–25. 3. Мова і духовність нації. – Львів, 1992. 4. Національні та інтернаціональні компоненти у процесі становлення та розвитку сучасної української наукової термінології. К., 1993. 5. Національні та інтернаціональні компоненти у сучасних терміносистемах. К., 1993. 6. Панько Т.І. Концептосфера термінологічної розбудови української мов // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 14–21. 7. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1964. – Т. 3. 8. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини // Шляхи виховання й навчання. – Львів, 1934. 9. Vozdéchová I. Tvoření slov skládáním. Praha, 2001. 10. Trávníček F. Mluvnické spisovné češtiny. I. Praha, 1954.

УДК 800.1

Тихон Лещук
Національний університет "Львівська політехніка"

ІДЕАЛЬНА МОВА З ПОГЛЯДУ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ТЕРМІНОЛОГІЇ (соціолінгвістична оцінка)

© Лещук Т., 2004

У статті розглянуто вперше на науковому рівні концептуальні принципи формування ідеальної мови як національномовного, так і загальномовного явища. Доведено особливу актуальність проблеми, яка полягає в її теоретичному та практичному значенні для наукового накреслення ідеальної мови, що послугує основою планування дослідницьких праць з лінгвістики.

The paper is the first attempt to consider from the scientific point of view the conceptual principles of formation of an idea; language as a national phenomenon and as a general linguistic phenomenon. The problem is especially topical due to its theoretical and practical significance for a scientific description of an ideal language, which is to lay the basis for planning research works in linguistics. Key words: linguistic aspect, ideal language, scientific prediction, scientific-technical term.

Питання "ідеальної мови" в багатоваріантному висвітленні, трактуванні та коментуванні її суті було темою деяких англійських та німецьких лінгвістів переважно на рівні загальних висловів у контексті пробабілізму. Розгляд функціонального значення "ідеальної мови" з позиції автора цього дослідження полягає в тому, що тут вперше запропоновано науково-обґрунтовані шляхи реального формування та реалізації цієї важливої лінгвістичної проблеми. Суть підходу до розв'язання цього питання ґрунтується на трактуванні "ідеальної мови" як власномовного, так і загальномовного явища. Науковий підхід до висвітлення цього питання, який враховує закономірності розвитку суспільних, наукових та історичних явищ, відкриває великі перспективи розвитку мови сьогодення, і, що вкрай важливо, розвитку мови в майбутньому. Вироблення теоретичних і практичних основ "ідеальної мови" з врахуванням об'єктивних закономірностей та